

MİLLİ MÜCADELE SÜRECİNDE MISIR İLE KURULAN BAĞ VE “KEMALİST PROPAGANDA” ALGISI

Ü. Gülsüm POLAT*

Özet

Anadolu'da Milli Mücadele'nin sürdüğü dönemde Osmanlı'dan ayrılan coğrafyada tam manasıyla bir karmaşa yaşıyordu. Mısır'da milliyetçi dalga savaş sonrasına itelenen bağımsızlığa dair taleplerin karşılanmaması nedeniyle güçlenmişti. Bu süreçte Mısır'ın Anadolu'da yaşanan işgal karşıtı mücadeleyle çeşitli isim ve kurumlar üzerinden bağlantı kurduğu anlaşılmaktadır. I. Dünya Savaşı ve öncesi süreçte İngiliz karşıtı ve Türk dostu faaliyetleri ile öne çıkan Ömer Tosun Paşa ve Mısır Kızılayı, Ömer Muhtar Paşa ile bazı Mısırlı prensesler dikkat çekmektedir. Diğer taraftan İngiliz idaresinin dikkatinden kaçmayan bazı Türk görevlilerin özellikle Mustafa Kemal ve Milli Mücadele lehine propaganda yapmak amacıyla Mısır'a geldikleri anlaşılmaktadır. Bunlardan bazılarının Mısır'daki İngiliz karşıtı hissiyatı ateşlemek için iletişim kurmak üzere geldiği ve beraberinde Türk basınından bazı örnekler getirdikleri anlaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Mısır, Mustafa Kemal Paşa, Milli Mücadele, Mısırlı Milliyetçiler, Ömer Tosun Paşa, Saad Zağlul Paşa

THE CONNECTION WITH EGYPT AND PERCEPTION OF “KEMALIST PROPAGANDA” DURING THE FIRST WORLD WAR

Abstract

The periphery of the Ottoman Empire was in a major turmoil at the time of the National Struggle in Anatolia. A wave of nationalism swept Egypt due to the postponed demands of independence after the World War I by the British. During this period, Egypt supposedly had some ties with the independence movement taking place in Anatolia by means of different persons and establishments. Ömer Tosun Pasha, Egyptian Red Crescent, Ömer Muhtar Pasha and some Egyptian Princes are among the contributors to anti-British and pro-Turkish activities during the WWI and pre-war years. Moreover some Turkish officers went to Egypt with the intention of disseminating propaganda in support of Mustafa Kemal Pasha and the Turkish National Independence Struggle. Some of these officers aimed to contact the important persons to prompt the anti-British opinion and they brought some examples from Turkish propaganda newspapers.

Key Words: Egypt, Mustafa Kemal Pasha, National Independent Struggle, Egyptian Nationalists, Ömer Tosun Pasha, Saad Zaghul Pasha.

* Yrd.Doç.Dr., Dumlupınar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
Akademik ORTA DOĞU, Cilt 8, Sayı 1, 2013

Savaş Sonrası Mısır'da Milliyetçi Yükseliş

Osmanlı Devleti'nin yenik çıktığı I. Dünya Savaşı hükümlerinin tam manasıyla elinden alınması anlamına gelen Mondros Ateşkes Antlaşması ile resmi boyuta taşınmıştır. Savaş süresince devletin kaderine yön veren İttihat Terakki liderlerinin yurt dışına kaçmasıyla sorumluluk ilk etapta İstanbul Hükümeti'ne terkedilmiştir. Ancak devletin paylaşılmasına işaret olan işgallerin başlaması özellikle 15 Mayıs 1919'da kendileriyle savaş boyunca herhangi bir cephede çarpışılmadığı halde İzmir'in Yunanlılar tarafından işgal edilmesi halkta infiale neden olmuştur. İstanbul Hükümeti tarafından Anadolu'ya yerel hareketleri bastırması için gönderilen Mustafa Kemal Paşa'nın devletin içinde bulunduğu dramatik duruma dair gözlemleri onun Samsun'a ulaşmasından itibaren gelişmelerin baş aktörü olmasının tesadüf olmadığını gösterecektir. Öncelikle kendisiyle birlikte hareket etmesini zaruri gördüğü yakın çevresiyle giriştiği müzakereler yanında uzun yıllardır savaşın yıkıcı yükünden yorgun düşen halkın yeni bir mücadeleye ikna edilmesi Türk Kurtuluş Savaşı'nı topyekün harp şekline sokmuştur. Tüm bunların kademeli olarak gerçekleştirilmesi yanında başlangıçta imkansız gibi görünen bir planın adım adım hayata geçişi işgal güçleri tarafından çaresizce izlenmiştir. Askeri gücünün büyük kısmını ve yetişmiş eleman kapasitesinin neredeyse tamamını I. Dünya Savaşı'nda yitiren imparatorluğun savaş bittiği anda sınırları içerisinde olan ve sonradan Mustafa Kemal tarafından "Misak-ı Milli" olarak adlandırılacak olan bu sınırlar içerisinde baş gösteren mücadelenin hiç kuşkusuz ki başarıya ulaşması neredeyse imkansız görünüyordu. Ancak İstanbul'un İtilaf güçlerince işgal edilmesinden sonra Anadolu'ya geçişi hızlanan vatanperverlerin Ankara'da toplanmalarıyla buraya doğru devam eden Yunan ilerleyişinin ilk defa I. İnönü Muharebesi'nde ciddi manada sarsılması dikkatleri bir anda bu bağımsızlık mücadelesine çekmiştir. Gerçekten de I. İnönü Zaferi'nden sonra Anadolu'daki hareketin daha çok dikkate değer ve ciddi bir gelişme olduğu anlaşılmalıdır.

Anadolu'daki bu mücadelenin en önemli muhatabı olan İngiltere'nin yönetimi altındaki ülkelerde dünya konjonktüründe yaşanan değişim ve buna paralel savaş süresince verilen sözlerin tutulmaması gibi nedenlerle savaş öncesi başlayan başkaldırıları savaş sonrası dönemde dikkat çekici bir boyuta ulaştıracaktır. İngiliz idaresini bu konuda zorlayan ülkelerin başında savaş sırasında Hüseyin Kamil'e verilen "Sultan" unvanının bağımsızlık anlamı taşımadığını iyiden iyiye fark eden, Mısır geliyordu¹.

Aslında Mısır'da milliyetçi hareketler 1872'den itibaren görülüyordu. Bu konuda özellikle Cemaleddin Afgani simge bir isim haline gelmişti. Afgan

¹ I. Dünya Savaşı sırasında Osmanlı-İngiltere ekseninde şekillenen Mısır'a dair gelişmeler için bkz: Ü. Gülsüm Polat, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin Mısır'a Yönelik Strateji ve Faaliyetleri*, Gazi Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora tezi, Ankara 2011.

asıllı olmasına rağmen Kahire’de geniş kitlelere seslendiği ve Batılı sömürgeye karşı halkı direnişe çağırdığı için hükümet tarafından ülkeden çıkarılmıştı. Buna benzer reaksiyonlar Urabi Paşa’nın İngiliz hakimiyetine ve hatta her türlü bağlayıcı unsura karşı giriştiği hareketle devam etti. Arabi Paşa’nın ayaklanmasının bastırılması İngiltere için çok daha güç oldu. I. Dünya Savaşı’nın patlak vermesine kadar özellikle Mısır içerisinde milliyetçi ve İngiliz karşıtı bir kesim özellikle eğitilmiş sınıf ve öğrenciler arasında çoğaldı. Savaş patlak verdiğinde İstanbul’da olan ve İngiltere tarafından sadakatine güvenilmeyen Hıdiv Abbas Hilmi Paşa ilan edilen protektora ile eş zamanlı olarak Hıdiviyet görevinden tard edilmiş yerine amcası Hüseyin Kamil “sultan” ilan edilmişti. Osmanlı Vilayetinin yerel idarecisi olan “*Hıdiv*”in Osmanlı hakimiyetinden şekilsel olarak kopuşunu simgeleyen bu unvan Mısır’ın bağımsız bir sultanlık olduğu anlamına gelmiyordu. Mısır Dışişleri Kahire’deki İngiliz Yüksek Komiserliğinden idare edilmeye devam ediyordu. Diğer taraftan savaşın sonlarına doğru “*Sultan*” Hüseyin Kamil’in ölümüyle Hıdiviyet ailesinden “*I. Fuad*” yine sultan olarak tahta geçti. Savaş sona erdikten sonra Paris’te toplanan barış konferansında Mısır bağımsız bir devlet olarak temsil edilme arzusunda olmasına rağmen bu istek İngiltere tarafından reddedildi. İngiliz Dışişleri bu fikri reddetmekle birlikte Mısır Kabinesi Bakanlarına Londra’ya gitmelerini ve fikirlerini burada savunmalarını önerdi. Ancak kabine üyelerinden ve Milliyetçilerin başına çeken Vafd Partisi başkanı Saad Zağlul Paşa Londra’ya gitmeyi reddetti. Bu gelişme İngiliz yönetimini daha anti-demokratik davranmaya yöneltti. Zağlul ve onun en yakınındaki üç kişi tutuklandı ve Malta’ya sürgüne gönderildi². Saad Zağlul Paşa ile birlikte Vafd Partisi üyesi Hamid al-Basil, İsmail Sıdkı ve Muhammed Mahmud’un tutuklanarak Malta’ya sürgüne gönderilmesi Mısır’da Mart-Nisan 1919 arası dönemde ayaklanmaların çıkmasına neden oldu³.

Elbette savaşın hemen ardından ortaya çıkan ve önceden daha çok gizli yürütülen bu milliyetçi başkaldırının özellikle eğitilmiş kesim tarafından bu denli kabul görmesinde ilan edilen Wilson Prensipleriyle dillere pelesenk olan ulusların kendi kaderini kendilerinin belirlemesi ilkesinin etkisi büyüktü. Ancak özellikle savaşın ardından Mısır’da neredeyse tüm kitlelerin bu hareketi kabullenmesinde başka nedenlerde vardı. Özellikle şehirli orta sınıf, küçük burjuvazi ve işçilerin bu hareketi kabul etmesinde I. Dünya Savaşıyla daha da derinleşen ekonomik problemler ve İngiliz yönetimine karşı duyulan hoşnutsuzluk yatıyordu. Arzu edilen şekliyle tam bağımsız bir Mısır’ın sivil görevlerde ve mesleklerde Mısır halkına daha fazla imkân tanıyacağı düşünülüyordu. Diğer taraftan küçük burjuvazi daha fazla zenginleşebilirdi. Bu

² M.V. Seton-Williams, *A Short History of Egypt*, The Rupicon Press, London 1989, s.43-50.

³ Marius Deeb, *Party Politics in Egypt: the Wafd&its Rivals 1919-39*, Ithaca Press, London 1979, s. 41.

sınıf ithalat-ihracat kontrolünün yabancılarca kontrolünden daima muzdaripti. “Efendiler” sınıfı savaş sonrası yükselen fiyatlardan muzdaripken işçi sınıfı yükselen fiyatlardan ve savaş sonrası devam eden işsizlik ortamından şikâyetçiydi. İşte bu ekonomik durum savaş sonrası Mısırında bağımsızlık isteğinin tüm sınıflar tarafından hissedilmesinde etkiliydi⁴. Sınıflar arasında fark olmaksızın mevcut yönetime karşı duyulan hoşnutsuzluk 1919 da Mısır’da meydana gelen hareketlerin her hangi bir parti (Milliyetçi Vafd Partisi’de dahil) tarafından tam manasıyla organize edilmediğini ve kendiliğinden oluşan bir hareket olduğunu göstermektedir⁵.

Ancak Paris Barış Konferansı’na bağımsız olarak katılma isteği reddedilen Mısır’da ekonomik sebeplerin de etkisiyle yükselişe geçen bağımsızlık istekleri halkın çeşitli kesimlerinden insanların sokaklara çıkmasına neden olmuştu. Sokaklarda boykotlar yapılmış, hükümet çalışanları, hakimler ve avukatlar benzer hareketlere katılmıştı. Çok geçmeden Mısırlılar demiryolu raylarını havaya uçurmak, telgraf hatlarını kesmek, binaları ateşe vermek gibi daha radikal eylemlere girişti. Sekiz İngiliz askeri yaralandı, caddeler tahrip edildi. Öyle ki, bu hareketler günlük gelişmeler halini almıştı. Tüm bu karmaşa içerisinde Saad Zağlul Paşa ve arkadaşlarının tutuklanma kararını alan Wingate’in yerine Mısır yüksek Komiserliğine Edmund Allenby atandı. Allenby Filistin’i fetheden komutan olarak kabul edildiğinden oldukça yüksek bir prestije sahipti⁶. Allenby, Wingate’in aksine şiddet olaylarının bastırılabilmesi ve milliyetçi yükselişin köreltilbilmesi için Malta’da tutuklu bulunan Mısırlı üç milliyetçinin serbest bırakılmasının uygun olacağını düşündü. Bunun üzerine serbest bırakılan Saad Zağlul ve arkadaşları Paris Barış Konferansı’na Mısır’ın bağımsızlığı talebiyle gittiler. Ancak ilk hayal kırıklığı Paris’teki Amerikan delegasyonunun Mısır üzerindeki İngiliz protektorasını tanıdığına dair bir bildiri ilan etmesi oldu. Wilson ilkelerinin

⁴ Deeb, *a.g.e.*, s.42.

⁵ Deeb, *a.g.e.*, s. 45; Diğer bir yazar savaş sonrası Mısırının içinde bulunduğu sosyal tabloyu daha farklı yorumlamaktadır. Mısır’ın Dünya Savaşını geçiren en şanslı ülkelerden birisi olduğunu, tahrip edilmediğini birkaç bin kayıp dışında insan kaybı yaşamadığını belirtmektedir. Bunun yerine savaş döneminde yükselen pamuk fiyatları ve ihtiyacının ülkedeki para bolluğunu arttırdığı ancak bu sınıfın genelde Paşa Sınıfından olduğunu belirtmektedir. Savaş döneminde Mısır’da Batı kapitalist toplumundan çok az yüzeysel yapının Mısır toplumuna taşındığını ancak kendi mülk sahibi orta sınıfını yaratamadığını belirtmektedir. Diğer taraftan 1914-1918 yıllarında iki katına çıkan pamuk fiyatlarının savaşın sonunda da yükselmeye devam etmesi arazi sahiplerinin pamuk dikimini azaltmaları yönünde Hükümetin uyarılarına kulak tıkamalarına neden oldu ve bu nedenle buğday ve yiyecek maddeleri kıtlığı baş gösterdi ve pahalandı. Diğer taraftan yükselen gelire rağmen halk sağlığındaki kötüleşme ölüm oranlarında keskin bir yükselişe neden olmuştur. Tüm bu sosyal ve ekonomik gelişmeler savaş sonrası yükselişe geçen halk hareketinin nedenlerini oluşturmuştur; Peter Mansfield, *The British in Egypt*, Weidenfeld and Nicolson, London bty, s. 220-221.

⁶ Arthur Goldschmidt, *Modern Egypt, The Formation of a National State*, Hutchinson Press, London, Melbourne, Auckland, Johannesburg, 1988, s. 57.

bağımsızlık isteklerini destekleyeceğini umarken bu adım konferanstan elleri boş dönmelerine ilk işaretti. Bu durum Mısır'da karmaşayı arttırdı diğer taraftan Allenby Mısır'da Hükümeti kurmakla görevlendirecek kişi bulmakta, politikacıların suikasta kurban gitmekten korkmalarından dolayı⁷, güçlük çekiyordu⁸. Diğer taraftan konferansta Mısır halkının ve yükselen bağımsızlık hislerinin yatışmasını sağlayacak ve tatmin edecek bir sonucun çıkmaması Mısır'daki hoşnutsuzluğun devamına neden olurken Anadolu'daki başkaldırı İngiltere için çok daha büyük problemleri beraberinde getiriyor tüm hesapların alt üst olmaması için azami gayrete ihtiyacı duyuluyordu.

Anadolu'da Mustafa Kemal önderliğinde başlayan ve İstanbul'da düzenlenen mitinglerde merkezin işgaline rağmen toplanan mahşeri kalabalıklar bu halk hareketinin kolaylıkla dağıtılabilecek bir hareket olmadığını gösteriyordu. Psikolojik harbi I. Dünya Savaşı'nda savaşın en önemli unsurlarından biri olarak kullanan İngiliz yöneticileri basın yoluyla hareketi basite indirgemek için haberler yaparken bir taraftan da gelişmeler dikkatle inceleniyordu. Ancak Mustafa Kemal Paşa silahlı mücadelede başarı için çaba sarf ederken bir taraftan da İngiliz⁹ ve dünya kamuoyundan haklı mücadelesine destek arıyordu¹⁰. Ancak yaşanan işgallerin karşısında girişilen Milli Mücadeleyi özellikle İngiliz kamuoyuna birkaç istisna haber dışında milli bir varoluş mücadelesi olarak aktaran haberler yoktu. İngiliz basını durumu

⁷ Mısır'daki milliyetçi yükselişin suikastlarla olan bağlantısı kabul edilebilir bir iddiadır. Bu anlamda ilk ciddi ve önemli suikastın ilk kurbanı 1910 yılında Başbakan Butros Gali'nin vurulması olmuştu. Bundan sonraki ölümle sonuçlanan ve en yüksek rütbenden suikast kurbanı Mısır ordusu Serdari [Sirdar] ve Sudan Genel Komutanı Sir Lee Stack olacaktır. Donald M. Reid, "Political Assassination in Egypt, 1910-1954", *The International Journal of African Historical Studies*, Vol. 15, No. 4 (1982), 627-628.

⁸ Goldschmidt, *a.g.e.*, s. 57-58.

⁹ The Times ve diğer bazı önemli İngiliz gazetelerinde Damat Ferid Paşa'nın hatalarından bahsedilmesi ve onun "Milliyetçilerle" uzlaşacak yollar bulmaması eleştiriliyordu. Haberin kaynağı İsviçre'nin "Temps" Gazetesi olmasına rağmen Manchester Guardian'ın sütunlarında yer bulması Anadolu'daki hareketin sıradan bir ayaklanma olmadığını gösteriyordu. "Turkish Nationalist Recovery", The Manchester Guardian, 10 Ekim 1919. Milli Mücadeleye karşı girişilen ayaklanmaların başarısız akametlerinin de basında yer alması karşı propaganda açısından önemliydi. Mesela bir örnekte yenilen Anzavur birliklerinin geri çekildikleri bildiriliyordu; "Anti- Nationalists Lose Ground and Guns, Mustapha Kemal's Plan", *The Manchester Guardian*, 21 Nisan 1920.

¹⁰ Bu noktada özellikle Amerika önem taşıyordu. Zira ilan edilen Wilson Prensipleri milletlerin varlıklarının korunması için önem taşıyordu. Mesela Damad Ferid'i "sıkı biçimde İngiliz adamı" diye nitelendiren onun düşüşünün Milliyetçilerin başarısı olduğunu savunan bir örnekte İngiliz basınında görülmeyecek kadar açık ifadeler kullanılmış olması ilginçtir: Ladislav Czapski, "Damad Ferid", *Chicago Daily Tribune*, 21 Aralık 1919. Hatta Osmanlı Devleti'nin Washington'daki ilk büyükelçisi olan ve savaştan sonra Mustafa Kemal iderliğinde Milli Mücadele'ye katılan Rüstem Bey'in girişimleriyle bağımsızlık Türk devleti isteğini dile getiren bir yazı da göze çarpmaktadır. "Ex Turk Envoy to U.S Proposes a New Program- Wants Turks to Choose Nation to Rule", *Chicago Daily Tribune*, 11 Ocak 1920.

tamamen çarpıtmakta, mücadeleyi isyan eden bir Türk subayının girişimleri gibi basite indirgemekte ve Anadolu içlerine ilerleyen Yunan birlikleri değilmişcesine Ermeni ve Rum halkın tehlikede olduğuna dair sıkı bir propaganda yürütüyordu¹¹. Mustafa Kemal'in hareketi Bolşevik işbirlikçisi olarak afişe edilerek aşağıya çekilmeye çalışılıyor ve Onun "*Hindistan, Cezayir, Mısır, Fas ve Tunus'un Yabancı boyunduruğundan kurtarmak için söz verdiği*" değiniliyordu¹².

Diğer tarafatan Doğu dünyasında Türk Milli Mücadelesi başından itibaren tam manasıyla bir sempatiyle karşılanmıştı¹³. Değişen dünya konjonktürü yeni ulus devletleri desteklemesine rağmen devlet geleneğiyle asırlardır geniş bir coğrafyayı yöneten Türkler için bunun hak görülmemesi Milli Mücadele'ye duyulan sempatiyi arttırmıştı. Yukarıda sözü edilen gelişmeler çerçevesinde bakıldığında Mısır'daki bağımsızlık isteklerine İngiltere'nin bir türlü karşılık vermemesi ve kendi varlığının Mısır'da sonunu getirecek ödünlere sıkı sıkıya kaçınması Milli Mücadele'ye duyulan sempatiyi özellikle Mısır'da arttırmış olmalıdır. Bu noktada gelişmeler İngiliz Yüksek Komiserliği için oldukça tedirginlik verici bir hal almıştı. Aslında Mısır'ın da dahil olduğu İslam dünyasında Mustafa Kemal'in liderliğindeki Milli Mücadele'ye duyulan sempatinin yalnızca duygusal bağlarla açıklamak mümkün değildir. Daha Kasım 1919 tarihli bir İngiliz raporunda Mustafa Kemal'in İslam dünyasının sempatisini kazanmak için müttefik arayışı içerisinde olduğuna dair Suriye ve Mısır'dan resmi ihbarlar geldiğine değiniliyordu¹⁴.

Mısır basınında Mustafa Kemal'in daha Anadolu'da ilk faaliyetlerini gerçekleştirdiği günlerden itibaren haber oluşu da dikkat çekicidir. Daha Sivas Kongresi'nin sonunda Mısır'ın prestijli gazetesi el-Ahram "Mustafa Kemal Anadolu'da ne Yapıyor?" başlığıyla bu gelişmeyi duyurmuş ve ordu müfettişliği ile Anadolu'ya geçtiğini, mevcut hükümeti değiştirmeye kasteden devrim hareketinin lideri olduğunu, topladığı meclisi Erzurum'dan Sivas'a taşıdığını ve orada bir Hükümet kurduğunu, askeri ve siyasi kuvvetinin günden güne arttığına yazmıştı. Haber kaynağı genellikle Londra olan ve İngiliz destekçisi bir yayın çizgisi izleyen el-Mukattam gazetesi¹⁵ ise Mustafa Kemal'e dair haberlere pek yer vermemiş, verdiği haberlerde ise karşıt bir dil

¹¹ Birkaç örnek için bkz: "Armenian and Greeks in Peril from Turkish Drive, Allies Warships to Protect Christians", *The Manchester Guardian*, 22 Nisan 1920.

¹² "Kemal and Soviet Plan Free Islam", *The New York Times*, 25 Kasım 1920.

¹³ Bilal Şimşir, *Doğunun Kahramanı Atatürk*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1999.

¹⁴ D.B.F.P., I.st Series, Vol. IV., P.895-896, No.597; Bilal Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919-1938)*, C.I, Ankara 1992, s.219.

¹⁵ Anadolu hareketinin sesi niteliğinde olan Hakimiyet-i Milliye'nin bazı haberlerde kaynak olarak el-Mukattam'ı referans vermesi genel yayın çizgisinin istisnalarının da olduğunu göstermektedir. Bkz: "Mısır bir Heyet Gönderiyor", *Hakimiyet-i Milliye*, 6 Teşrin-i evvel 1922.

kullanmıştır. Bir diğer önde gelen Mısır gazetesi olan el-Ahbar Mısır'daki milliyetçi çizgisine paralel olarak Anadolu hareketini de destekler bir dil kullanmış ve Mustafa Kemal'in hareketine haberlerinde yer vermiştir¹⁶.

Mısır-Anadolu-İstanbul ve Londra Eksenli Gelişmeler

Mısır'da İngiliz yönetiminin bastırmaya çalıştığı bağımsızlık isteklerinin Anadolu'da yükselen Milli Mücadele ile kontak kurmasında ortak sıkıntıların rol oynadığı şüphesizdir. Bunun dışında din birliğinin halklar arasında duyulan sempatinin devamlılığında ve gayrimüslim devlete karşı mücadelede etkili bir argüman olduğu akla gelebilir. Zaten I. Dünya Savaşı'nın başında ilan edilen "*kutsal savaş-cihad-ı ekber*" Müslümanlar üzerinde benzer bir sempati ile karşılanmışsa da geniş halk kesimlerinin arkasından gittiği bir kitle hareketine dönüşmemiştir. Yani savaşın başında ve devamında olmadığı gibi savaş sonrası Milli Mücadele'de de dini bağlar halkların sempatisinden öteye gidecek bir etki yaratmamıştır. Ancak başta Mısır olmak üzere Doğu halklarının tepkisinin temelinde Osmanlı İmparatorluğunun tarihe karışmasının yarattığı psikolojik endişe kadar tüm bu stratejik bölgelerin Batılı güçlerin hakimiyetine girmesinin kendi bağımsızlık mücadelelerinin önünün sonsuza kadar kapanması anlamına gelmesinden duyulan bir endişe de olabilir. Ancak tamamen duygusal bağlarla girilen bir takım hareketlerin olduğu da bilinmektedir. Yine de olayların akışının İngiltere için içerdiği tehdidin günbegün arttığı bu dönemde ne amaçla olursa olsun gelişmelerin dikkatle incelenmesi zaruridir.

Mısır'da başlayan hareketlerle Anadolu'da Mustafa Kemal Paşa liderliğinde ilerleyen hareketin arasında herhangi bir şekilde bağlantı kurulması ihtimalinin göz önüne alınması gerekliydi. Bu amaçla İngiltere'nin Kahire'deki Yüksek Komiserliği ile Londra'daki Dışişleri Bakanlığı arasında olayların bu yönde akışına dair bir seri yazışma yapıldığı görülmektedir. Öyle anlaşılıyor ki, savaş sonrası Mısır'da Türk Milli Mücadelesine destek olmak amaçlı para ve cephane toplanmasına yönelik gayretler vardı. Türk-Mısır eksenli gelişmelerin bu yönünü İngiliz yöneticilerin yukarıda sözünü ettiğimiz "*duygusal bağlar*" türünden değerlendirmeye meyilli oldukları anlaşılmaktadır. Ancak yazışmaların gösterdiği ikinci nokta ise Mısır'da Mustafa Kemal'e duyulan sempatinin giderek artan bir şekilde çoğalmasındır. Örnekleri çalışmanın ilerleyen kısımlarında verilecek olan bu gelişme İngiliz yönetimi için daha tedirginlik verici görünmektedir. Bunun nedeninin Mustafa Kemal Paşa'nın genel olarak "*ezilen halklar*" arasında yükselen popülaritesinden duyulan

¹⁶ Mehmet Serhat Yılmaz, "Mısır Basınında Milli Mücadele Dönemi Türk-Sovyet İlişkileri (1919-1923)", 38. *ICANAS Bildirileri* III. Cilt, Ankara 2011, s. 1561-1564, Osmanlı dönemi Arap basını ve gazeteciliğinin değerlendirildiği bir çalışma bu konu açısından tamamlayıcı bilgiler içermektedir. Bkz: Yakup Civelek, "Osmanlı Döneminde Arap Gazetelerinin Osmanlı Devleti'ne Karşı Tutumları", *XV. Türk Tarih Kongresi*, Ankara: 11-15 Eylül 2006, Bildiriler Kitabı 4. Cilt-1. Kısım, Ankara 2011, ss. 1202-1238.

rahatsızlık olduğu açıktır. Ancak yazışmaların gösterdiği üçüncü ve belki de en dikkat çekici kısım ise İstanbul'daki İngiliz işgal güçleri, Mısır Yüksek Komiserliği ve Londra arasında yapılan ve Milli Mücadele hakkında propaganda yapmak üzere Anadolu'dan Mısır'a gönderildikleri anlaşılan kişiler hakkındadır. Fakat yazışmaların devamında bu kişilerin akıbetine dair yapılan görüş alışverişlerinden öte bunların propagandasına karşı propaganda üretebilmek için İstanbul'dan Mısır'a gönderilmesi düşünen kişiler hakkında üretilen fikirler dikkat çekicidir.

Milli Mücadele'ye Silah, Cephane Temininde Mısırlıların Çabaları

Milli Mücadele yıllarında Anadolu'ya silah, cephane ve para tedariki ile ilgili çabaların bir ayağının da Mısır kaynaklı yürütüldüğü anlaşılmaktadır. Bu yardım faaliyetlerine bazı Mısırlı prenses ve ileri gelenlerin isimleri karışıyordu. Sadrazam Said Halim Paşa'nın kayınbiraderi olan ve İngilizlerin Mısır'daki Türk destekçisi faaliyetlerde sıklıkla karşılaştıkları bir isim olan Hıdiviyet prenslerinden Ömer Tosun Paşa bu listenin başında geliyordu. Bunun dışında Ahmet Muhtar Paşa'nın oğlu Mahmud Muhtar Paşa bu yardım toplama işlerinde etkiliydi. Kendisi Prensese Nimet Hanımın eşi olması hasebiyle Hıdiviyet ailesinin damadı ve bunun yanında ünlü bir Türk kumandanın oğlu ve pek çok önemli görevde bulunmuş etkili bir isimdi. Kurumsal açıdan bakıldığında ise Mısır'da toplanan para, silah ve mühimmatın sevkinde Mısır Kızılayının kullanıldığı anlaşılmaktadır. Diğer taraftan Prensese Emine, eskiden İstanbul'da ittihatçılarla bağlantılı olduğu öğrenilen ve Prensese Nimet Hanım'ın mülkünü kontrolle görevli Mayer Chemtob isimli bir Yahudi, Mahmud Muhtar Paşa'nın yakın arkadaşı olduğu belirtilen Aziz Hanki Bey isimli bir avukat Türklerle ilgili sözü edilen faaliyetlerde oldukça aktifti. Bunların çabaları neticesinde İsviçre bankalarına nakledilen bir paranın varlığından söz ediliyordu¹⁷.

İcra Vekilleri Heyeti'nin Roma temsilcisi olan Cami Bey'in 28 Kasım 1922'de Ankara'ya yazdığı bir yazının içeriğini öğrenen İngilizler Mısırlıların 5000 TL gönderdiklerini ve Mısır Kızılayı'nın reisi Ömer Tosun Paşa'nın benzer bir meblağı Türk Kızılayı üzerinden göndereceğinin beklenildiğini Kahire'ye yazmıştı¹⁸.

Mısır'daki Milliyetçi Dalgayı Canlı Tutma Çabalarına Türklerin Desteği

Mısır ile Anadolu'daki Milli Mücadeleye destek olmak amaçlı yürütülen faaliyetlerin yanında Mısır'daki milliyetçi dalganın Anadolu'dan bazı kişiler vasıtasıyla canlı tutulmaya çalışıldığına dair girişimler olduğu anlaşılmaktadır. Bu tür faaliyetler genellikle gizli ve genellikle sözlü emirle

¹⁷ *The National Archives*,(Bundan sonra TNA) Foreign Office, (bundan sonra FO), 141/514/2, 6-10 Kasım 1920.

¹⁸ TNA, FO 141/514/2, 2 Haziran 1922.

gerçekleştirilen vazifeler olduğundan Türk arşivlerinde bu türden görevlendirmeleri tespit etmek neredeyse imkânsızdır. Ancak sözü edilen görevlilerin Mısır'daki milliyetçi dalganın önüne geçmeye çalışan İngiliz yetkililer tarafından tespit edilmesi mümkün olmuştur. Bu tür bilgilerin istihbarat elemanları tarafından toplanan duyumlara dayalı olduğu göz önüne alındığında kesinliği konusunda kuşkucu olmakta da fayda vardır. Zira edinilen bilginin Türk arşiv belgeleri ile teyit edilmesi güvenilirliğini arttırabilir ancak içeriğine dair şüpheler taşımak mümkün olmasına rağmen bu tür girişimlerin olduğunu kabul etmek mümkün görünmektedir.

Anadolu'daki Milli Mücadele Mısır'dakinden farklı olarak silahlı topyekûn harp şeklinde cereyan ettiği için silah ve cephane yardımının halktan toplanması gibi bir durumun söz konusu olması imkansızdı. Zaten Mısır'da cereyan eden olaylar İngiltere ve Mısır yönetimi arasında savaş şeklinde değil fakat milliyetçi hareketin İngiliz yönetimini Mısır'ın bağımsızlığını tanımaya zorlaması şeklindeydi. Ancak milliyetçi yükselişin tamamen silahsız bir mücadele olmadığı açıktır. İngiliz idaresi topyekûn bir kalkışmanın silahlı mücadeleye dönüşmesini engellemek istemiş bu nedenle böyle bir hareketin altyapısını oluşturacak faaliyetleri dikkatle izlemiştir. Mısır'a silah, cephane ve Anadolu'dan esir kaçırılması hareketlerinin bölgedeki Türklerle ilintili olması sözü edilen ilişkiler açısından dikkat çekicidir. 27 Mayıs 1921 tarihinde Atina'daki İngiliz temsilciliğinden Mısır Yüksek Komiserliğine ulaşan bir yazıda gizli kaynaktan alınan bir bilgiye atfen Kavala ve Selanik'teki yerleşik Türkler arasında Mısır'daki milliyetçi akıma destek propagandasının sürdürüldüğü Hıdiv'in Taşoz ve Kavala'daki mülklerinin gelirlerinin savaş gereçleri ve cephane elde etmek için kullanıldığı öğrenilmişti. Kavala'daki Hıdiv'in temsilcisi Mısır'a temin edilen malzemelerin gönderilmesi için çaba sarf etmekteydi. Selanik Yahudileri ve Yunanlı kimi görevlilerle işbirliği halinde olan pek çok Mısırlı görevlinin son zamanlarda Kavala'ya bu planları tertip etmek için gelip gittiği öğrenilmişti. Yine alınan duyumlara göre Anadolu'dan kaçırılan pek çok esir Girit'e oradan da Mısır'a götürülmüştü¹⁹. Diğer taraftan eski Hıdiv Abbas Hilmi Paşa'nın adı da Mısır'daki milliyetçi ve İngiliz karşıtı konularla birlikte anılıyordu. Öyle ki, Hıdivin Kavala ve Taşoz'daki mülklerinin gelirlerinin savaş gereçleri ve cephane elde etmek için kullanıldığı düşünülüyordu²⁰. Ancak eski Hıdiv'in kontak kurduğu kişilerin Anadolu'daki milliyetçilerden çok, saray çevresi olduğu görülmektedir²¹.

¹⁹ TNA, FO 141/514/2, 27 Mayıs 1921.

²⁰ Aynı Belge.

²¹ TNA, FO 371/5166/E.4278, 8 Nisan 1920, Şimşir, *İngiliz Belgelerinde...*s. 40-41.

Mısır'da “Kemalist” Propaganda –Algısı-

Mısır'da Mustafa Kemal ismi üzerinden çeşitli kişi ve grupların propaganda faaliyetleri yürüttükleri anlaşılmaktadır. Ancak İngilizlerin aldıkları duyumların ne kadarının gerçeği yansıttığı muallâktır. Mesela Mısır'da İngilizleri tedirgin eden “*Kemalist propaganda*”nın Suriye'nin statüsü meselesi üzerinden Fransız görevliler tarafından yürütüldüğü görülmektedir. Bilindiği üzere Türk Milli Mücadelesinin yaşandığı dönem aynı zamanda Suriye üzerindeki İngiliz- Fransız rekabetinin yaşandığı süreçti ve Mısır'daki İngiliz yetkililerin dikkatlerini yoğunlaştırmalarını gerektiren bir diğer mesele olarak dikkat çekiyordu. Ancak bu çok bilindik meselenin İngilizlerin “*Kemalist propaganda*” ya da “*Kemalist faaliyetler*” dediği ve Mısır'da dahi etkileri olmasından şüphelendikleri hareketlerle bağlantısının olması ilginçtir. Bu konuda İngiliz istihbaratının öğrendiği bilgi dikkat çekiciydi. Öğrenildiğine göre adının M. Neşet [İngilizce belgede M. Nashat şeklinde geçmektedir] olduğu belirtilen İngiliz muhbirine Fransız Teğmen De Cardes şunu sormuştu: “*Mısır'da önde gelen isimlerden Kemalist olduğunu bildiğin kimse var mıdır, mesela Ömer Tosun gibi?*” Bunu neden sorduğunu öğrenmek istediğinde ise De Cardes Mısır'da ileri gelenler arasındaki “*Kemalistler*”in varlığından ve bu kişilerin Mustafa Kemal ve Fransa arasında arabuluculuk yaptığından söz etmişti. Bu kişilerin Ankara'ya Mustafa Kemal'in karargâhına giderek Mezopotamya konusunda Mustafa Kemal'in dikkatini çekmeye çalıştıklarını söylemişti²². Daha sonradan yapılan araştırmadan öğrenildiğine göre sözü edilen Teğmen De Cardes Beyrut'taki Fransız birliğine bağlı ve Suriye'deki Fransız işgalinin önünü açmak için propaganda yapmakta olan bir görevliydi. Fransız destekçisi Mısırlılar ve el-Mukattam'ın editörü gibi basından kişilerle görüşmüştü. İngiliz istihbaratının öğrendiğine göre De Cardes el-Mukattam editörü ile görüşme yapmış, el-Ezher'i ziyaret etmiş ve Suriye seksiyonu şeflerine ciddi miktarda para vermişti²³.

İngiliz yetkililer Mısır'da bazı olağandışı ziyaretçileri çeşitli bilgi kaynaklarından aldıkları haberlere nazaran tespit etmişlerdi. Mehmet Şid? (İngilizce belgede Mohamed Chidji) isimli bir Türk Kahire'de kurduğu temaslarda yalnızca ticari kaygılarla değil politik işlerle de ilgili olduğu izlenimini uyandırmıştı²⁴. Bundan birkaç gün sonra Süveyş Kanalı'nı yüzerek geçen iki silahlı Türkü gören Yunan bekçinin ifadesi kuşkuyu arttırmıştı²⁵.

Ayrıca Türk sultanını Büyük Taarruz'un ardından kutlama mesajlarıyla yücelten Mısırlıların varlığı Mısır'daki gelişmeleri izleyen İngiliz yetkililer için

²² TNA, FO 141/514/2, 7 Haziran 1921.

²³ TNA, FO 141/514/2, 18 Temmuz 1921.

²⁴ TNA, FO, 141/505/4,11 Eylül 1922, Halep Konsolosluğu'ndan [James Morgan]'dan Kahire Yüksek Komiserliğine.

²⁵ TNA, FO, 141/505/4,23 Eylül 1922.

ciddi bir meseleydi²⁶. Büyük taarruzun Mustafa Kemal'i tüm İslam aleminde ciddi bir popülarite kazandırdığı düşünülebilir. Öyle ki, Kalküta'da her yerde "yaşasın Kemal Paşa" levhaları asıldığı öğrenilmişti²⁷. Mısır'da yaşanan sevinç Anadolu basınına "Mısır sevinç içerisinde yüzüyor" şeklinde yansımıştı. Mısır'dan Hizbül Vatani lideri Ali Fehmi Paşa imzasıyla gönderilen telgrafta "Mısır sürur [neşe] içerisinde yüzüyor. Tebriklerimizin üç yüz milyon Müslümanın Kahraman Gazi Paşa'ya takdimini rica ederim. Allah İslamiyet'i yükseltsin ve nihayete kadar muvaffakiyet ihsan eylesin"²⁸.

Büyük Taarruz'un Mısırlı Müslümanları nasıl etkileyeceği ve bu başarının Mısırdaki İngiliz yönetimine karşı el altından yürütülen gizli faaliyetleri nasıl etkileyeceği kestirilemiyordu. Bu durumu Kahire'deki İngiliz Yüksek Komiseri Allenby şu sözlerle ifade ediyordu: "Anadolu'daki Türk zaferi beklenenden daha zayıf bir etki yarattı". Türkiye'deki olaylara genelde ilk tepkinin geldiği yer olarak tarif ettiği İskenderiye'de ne halk arasında bir karşı koyma ne de Yunan kökenlilere karşı bir düşmanca tavrın görünmediği, yerel kahvehanelerde Mustafa Kemal'in başarısının kutlandığının izlendiğini bildiriyordu. Diğer önemli merkezlerde de durum bundan çok farklı değildi. Mansura ve Zagazig yakınlarından bazı kişilerin Türk sultanına kutlama telgrafları gönderdikleri gözlemleniyordu. Yakın zamanda Kral Fuad ve Tefvik Nesim Paşa ile görüşen Mısır Yüksek Komiseri Allenby'e Tefvik Nesimi Paşa Mustafa Kemal'in Anadolu'yu "kurtardığını" ve bu durumun onun şöhretini arttıracaklarını ve İngiltere şimdi Mustafa Kemal'i tanırsa Doğu Müslümanlarının dostluğunu yeniden kazanabileceğini söylemişti²⁹. Allenby ne Kral Fuad'ın ne de Tefvik Nesimi Paşa'nın Mustafa Kemal ile bağlantılı olmadıklarını da ekliyordu.

Ulema arasında Mustafa Kemal'in zaferine yüklenen anlam çok daha dikkat çekiciydi. Her ne kadar İngiliz istihbaratı halk arasında Türk zaferinin ciddi bir reaksiyon görmediğini düşünse de el-Ezher uleması tarafından oluşturulan "Committee of Islamic Union [İslam Birliği Komitesi]" ve bir diğer el-Ezher Komitesi olan "Nadi el-Azhar" ve Zağlulistlerin birlikte tertip ettiği ve İngiliz karşıtlığı [İngilizlerin tabiriyle aşırı] ile bilinen Yusuf el-Digvi'nin evinde yapılan toplantı oldukça dikkat çekiciydi. El-Ezher'den Şeyh Muhammed Şakir, Ahmed el-Maragi, Muhammed Mihram isimli şeyhlerin Mustafa Kemal'in zaferi hakkında hararetli konuşmalar yaptıkları ve bu zaferin Mısır'ın özgürlüğü ve bağımsızlığı için önemli bir nokta olduğunu belirttikleri öğrenilmişti. Ayrıca Mustafa Kemal'in Saad Zağlul'dan daha önemli bir lider

²⁶ TNA, FO 141/514/2, 12 Eylül 1922; Allenby'den Lord Cuzon'a.

²⁷ "Hindistan da Sevinç İçinde", *Hakimiyet-i Milliye*, 13 Eylül 1922, Ayrıca diğer kutlama ve nümayiş haberlerinden bazıları: "Beyrutlu Müslümanların Sevinci", *Hakimiyet-i Milliye*, 19 Eylül 1922.

²⁸ "Mısır Sevinç İçerisinde Yüzüyor", *Hakimiyet-i Milliye*, 20 Eylül 1922.

²⁹ TNA, FO 141/514/2, 16 Eylül 1922.

olduğu ve ona yardım etmenin her Müslümanın görevi olduğu belirtilmişti. Yayılması gereken propaganda Mustafa Kemal'in Anadolu'yu kurtardıktan sonraki işinin Mısır'ı kurtarmak için "bir dini savaş başlatmak" olduğu ve her Müslüman'ın görevinin 1919'da yaptıkları gibi İngiliz yönetimine karşı kalkışarak yardım etmek olduğuna değinilmişti³⁰. El- Ezher'den bazı isimlerin Kemalist propagandayı yaymakla görevli oldukları öğrenilmişti. Bunlar arasında el-Ezher'in eski rektörü ve Ömer Tosun'un arkadaşı ve Zağlulist olduğu bilinen Şeyh Muhammed Şakir, daha evvel evinde toplantılar yapıldığı öğrenilmiş olan ve yerel basında Kemalist ve Zağlulist yazılar yazdığı bilinen Ulema Birliği başkanı Şeyh Yusuf el-Digvi, onun sırdaşı olan Şeyh Ömer el-Malt, diğer taraftan eski Hıdivle yakın oldukları bilinen el-Ezherin eski şeyhlerinden Şeyh Ahmed el-Bişri, Şeyh Muhammed el İbiari, Şeyh Ali el-Zankalouni, Şeyh Muhammed el-Haddad isimlerine dikkat çekilmişti. Öğrenildiğine göre yürütülecek propagandanın ana fikri "Mustafa Kemal hızlı biçimde Trakya'yı zabdedecektir, arkasından Suriye içlerine yürüyecek, Fransızları tahliye edecektir ve iki ay içerisinde burayı fethedecek ve Mısır'a fatih olarak girecektir. Sonuç itibariyle Parlamento seçimleri ve Zağlul'un geri dönmesi konusunda kaygıya gerek yoktur. Zira Kemal onu yeniden geri getirecektir"³¹ şeklindeydi. Türk basını da Mısır ulemasından birisinin Mısır hükümdar ailesinden bir yetkilinin riyaseti altında Ankara'ya Anadolu zaferini resmen kutlamak üzere geleceğini el-Mukattam gazetesine atfen bildiriyordu³².

Büyük Taarruzun Mısır kamuoyunda İngiliz karşıtı genel bir dalgayı başlattığı söylenemese de İngiliz yetkililerin kaygılarını arttırdığı kesindir. İngilizlerle ilişkileri savaş sonrasında bozulan Kral Hüseyin'in Mustafa Kemal'e ve onun hareketine destek vermeye hazır olduğunun bir muhbirden öğrenmesi dikkat çekicidir. Türk dostluğu ile bilinen Seyyid İdris el-Sunusi'nin Mısır'a propaganda yapmak amacıyla gelirken yolda İngilizler tarafından durdurulduğu gibi haberlerin halkın arasında fısıldandığı öğrenilmişti. Ayrıca Ömer Tosun Paşa vasıtasıyla Türk Milli Mücadelesi için toplanan yardımlara katılımın oldukça arttığı bildiriliyordu. Mısır'daki İngiliz karşıtı muhalefetin adı haline gelen Saad Zağlul'un ve Zağlulistlerin kendilerini "pro-Kemalist" yani "Kemalistlerin destekçisi" olarak nitelendirdikleri öğrenilmişti³³.

Bu endişelerle İngilizler tarafından bazı Mısırlıların "Kemalist" olarak fişlendiği ve evlerine girip çıkanların takip edildiği görülmektedir. Mısırlıların evlerine el-Ezher'den bazı Türk öğrencilerin gelip-gittiği ve genel bir miting toplanması, Circa eyaletinde silah saklayarak doğru zaman geldiğinde Mısır halkına dağıtmayı düşündükleri yönünde duyumlar alınmıştı³⁴. Halk arasında

³⁰ TNA, FO 141/514/2, 22 Eylül 1922.

³¹ TNA, FO 141/514/2, 18 Ekim 1922.

³² "Mısır bir Heyet Gönderiyor", *Hakimiyet-i Milliye*, 6 Teşrin-i evvel 1922.

³³ TNA, FO 141/514/2, 16 Ekim 1922.

³⁴ TNA, FO 141/514/2, 18 Ekim 1922.

Mustafa Kemal sempatisinin arttığını gösteren bir diğer gelişme satışları çoğalan Mustafa Kemal portreleriydi³⁵.

Sami Bey isimli bir Türk görevlinin Ömer Tosun'a iletilmek üzere İskenderiye'den bir ulağa yazdırdığı mektubunda 30 kadar "*Kemalist subayın*" İzmir yoluyla Mersin ve buradan Yafa'ya ve oradan da iki ayrı kol halinde İskenderiye ve Filistin'e gidecekleri bildirilmişti. Başlarında Arapça bilen 2 Türk binbaşısı olduğu ve bu subayların Cemal Paşa'nın ordusunda görev yaptığı ayrıca bölgeyi iyi bildiği de mektupta yazılmıştı. Subaylar arasında General Townshend'e İstanbul'da eşlik ettiği belirtilen İsmail Hakkı isminde bir subayın da olduğu öğrenilmişti. Mektupta Mısır'da hangi birliklerin, hangi filoların bulunduğu, hava meydanlarının nerelerde bulunduğu, Mısır polisinin isyana meyilli olup olmadığı gibi sekiz soru da bulunuyordu. Sami Bey imzalı olduğu belirtilen mektupta talimat almadan hiçbir şey yapılmaması gerektiğinin bildirildiği, isyanın ilerlemesi için en doğru zamanın beklenmesi gerektiğinin vurgulandığına değiniliyordu³⁶. Dini kıyafetler giydikleri öğrenilen bu Türk subaylarından bazılarının isimleri de tespit edilmişti³⁷.

Bir süre sonra Mısır'daki "*Kemalist propaganda*" üzerinde incelemelerini çoğaltan İngiliz yetkililerinin raporuna göre Mısır'daki Kemalist propagandanın "*İstanbul'dan eski Hıdivin damadı Celaleddin Paşa*" tarafından yönetildiği bildirilmişti. Selanikli bir dönme olduğu bildirilen Sami Bey, Selanik'teki Kemalist komitenin başındaki Şükrü Bey isimleri tespit edilmişti. Mısır'daki en önemli isim ise Ömer Tosun Paşa olarak görülüyordu ona bağlı alt ajanların isimleri de tespit edilmişti³⁸.

Tüm bu ajanların Mısır'ı ziyaretlerinde saltanatın kaldırılması üzerine Mustafa Kemal ve onun yürüttüğü mücadeleye duyulan sempatinin azalmasının önüne geçme isteğinin etkili olup olmadığını kanıtlamak imkânsızdır. Ancak İngiliz basınında çıkan haberlere bakılırsa saltanatın kaldırılması Mısır'da büyük bir şaşkınlık ve hayal kırıklığı yaratmıştı³⁹. Anadolu basını ise aynı günlerde Mısır'daki gerginliğin sebebini İngiltere ile Mısırlı milliyetçilerin arasındaki problemlere bağlamaktaydı. İstanbul'daki "*muhabir-i mahsusinden*" alınan habere göre Mısır'daki milliyetperverler İngiltere karşısında büyük bir kalkışma içerisindeydi. Buna karşılık İngilizlerin Kahire ve İskenderiye'deki askeri kuvvetlerini arttırdıklarını yazıyordu⁴⁰.

³⁵ TNA, FO 141/514/2, 28 Ekim 1922.

³⁶ TNA, FO 141/514/2, 15 Kasım 1922.

³⁷ TNA, FO 141/514/2, 15 Kasım 1922.

³⁸ TNA, FO 141/514/2, 15 Kasım 1922, 7 Aralık 1922.

³⁹ "Feeiling in Egypt", *The Manchester Guardian*, 6 Kasım 1922.

⁴⁰ "Mısır'da Vaziyet Çok Gergindir", *Hakimiyet-i Milliye*, 2 Kasım 1922, "Mısır Vekai Ehemmiyet Kesb ediyor", *Hakimiyet-i Milliye*, 3 Kasım 1922, "Bütün Mısır Ayak Üzerinde", *Hakimiyet-i Milliye*, 4 Kasım 1922.

Mısır'a Mustafa Kemal propagandası yapmak amacıyla giriş-çıkış yapan kişilerin yarattığı rahatsızlık İngiliz idarecileri bazı tedbirler almak konusunda düşündürüyordu. Yapılabilecekler arasında İngiliz taraftarlığı ile bilinen Türkleri Mısır'a Mustafa Kemal ve hareketi aleyhinde propaganda yapmak üzere göndermek de düşünülmüştü. Bu bağlamda İstanbul'daki İngiliz işgal kuvvetlerinden Kahire'ye bildirilen ilk isimler arasında tanındık ve önemli kişiler vardı. Milli Mücadele karşıtı yazılarıyla tanınan Refii Cevad⁴¹ ve babası Muhiddin, eski Şeyhülislam Mustafa Sabri ve Rıza Tevfik öneriliyor ancak bu kişilerin yüksek mertebelerinden ötürü sıradan istihbarat için uygun olmayacağına değiniliyordu⁴². Bundan kısa bir süre sonra aralarında eskiden Türk polis teşkilatında çalışmış olan iyi eğitilmiş İngilizce, Fransızca bilenlerinde bulunduğu beş kişinin adı veriliyordu⁴³.

Türk Milli Mücadelesinin kazanılmasının ve Türk heyetinin Lozan'a davet edilmesinin ardından Mısır'dan iki farklı heyetin Ankara ve İstanbul'u gizlice ziyaret ettiği anlaşılmaktadır. İngiliz istihbaratının edindiği bilgiye nazaran Hizbul Vatani delegasyonu Ankara'ya gitmiş ve Mustafa Kemal ve diğer bazı diğer liderlerle görüşmüşlerdi. Sıcak karşılanmadıklarının öğrenildiğini belirten bu istihbarat raporunda Türklere gizli ve resmi olmayan bir nitelikte olmak üzere destek sözü aldıkları belirtiliyordu. Delegeler Ankara'da iki gün kaldıktan sonra Lozan'a geri dönmüşlerdi. Ziyarete gelen ikinci heyet ise Zağlulist Vafd Partisi temsilcileriydi. Bu ziyaretin hem Ankara hem de İstanbul'da hoşnutsuzluğa neden olduğu bildirildi. Ayrıca Vafd Partisi temsilcilerinin Hizbul Vatani'ye olan düşmanlıklarını sadece eski Hıdivin çıkarlarını milli çıkarları göz ardı ederek savundukları gerekçesiyle açıkça beyan ettikleri de öğrenilmişti. Bu birbirlerine düşmanlıklarını açıkça gösteren ve birbirlerini kötü niyetli olmakla suçlayan iki partinin durumunun Türklere tarafından Mısırlılar arasında bir birlik olmadığı ve ciddi politik meseleler için güvenilir bir faktör olduğu yönünde yorumlandığı öğrenilmişti⁴⁴. Ancak Anadolu'ya gelen son heyetin bu olmadığı anlaşılmaktadır. 1923 Nisanında İngiliz istihbaratının Anadolu'dan öğrendiğine göre Hayrullah Latif isimli görevli Vafd Partisi ve Ürdün Meclis başkanı Rıza Rikabî Paşa'nın görevlisi olarak Ankara'daydı. Ancak bu temsilcinin isminin Hayrullah Latif olduğu ve Lozan'dan Ankara'ya gönderilen Hizbul Vatani temsilcisi olduğu ve misyonun varlığının çok gizli olduğu belirtiliyordu. Ancak raporu hazırlayan görevlinin, misyonun kimin temsilcisi olduğu konusunda kuşkusu vardı ona göre böyleli

⁴¹ Refii Cevad sonradan Ulunay soyadını almıştır. I. Dünya Savaşı sonunda İngilizlerle işbirliğini savunmuş ve İngiliz Muhipler Cemiyeti ile ilişki içerisinde olmuştur. 1924 yılında Yüz ellilikler listesine dahil edilmiş ve yurtdışına sürgün edilmişti. 1938'de affedilmelerinin ardından ülkeye dönmüş ve 1968 yılında ölmüştür.

⁴² TNA, FO 141/514/2, 25 Kasım 1922.

⁴³ TNA, FO 141/514/2, 1 Aralık 1922.

⁴⁴ TNA, FO 141/514/2, 29 Aralık 1922.

bir görevle gönderen kişinin Vafd Partisi reisi Saad Zağlul değil eski Hıdiv olması muhtemeldi⁴⁵.

Mısır'daki İngiliz yönetimi Misak-ı Milli sınırlarını açıkça beyan eden Türk tarafının ifadesine rağmen bu etki alanı içerisine Suriye, Filistin ve Mısır'ı da koyup koymayacağını öğrenmek istiyordu. Bu kaygıyı destekleyen karmaşık haberler ulaştıkça İngiliz yönetiminin düşüncesi karmaşıklaşıyordu. 10 Şubat 1923 tarihli bir istihbarat raporunda Türklerin Mersin'de Suriye, Filistin ve Mısır hakkında bilgi toplamak amacıyla ajanlar gönderdikleri “*Kemalist Merkez [Kemalist Centre]*” kurdukları bilgisine yer veriliyordu. Bu ajanların tüccar kılığında seyahat ettikleri onlardan birisi olan Karamanlı Ömer Efendi'nin yakın zamanda Mersin'den Hayfa'ya ulaştığını ve İskenderiye'ye gitmek üzere hareket edeceği bildirilmişti⁴⁶. Sözü edilen merkezin adını birkaç ay sonra net bir şekilde öğrenmek mümkün olmuştu: “*Mersin İstihbarat Müdüriyeti*”. Bu birimin Matbuat ve İstihbarat dairesinin bir şubesi olduğunu düşünmek yanlış olmayacaktır zira İngiliz istihbarat raporunda da Mersin'deki şubesinin başında İshak Naili Bey'in bulunduğu belirtilen bu birimin başında Ahmed Ağaoğlu'nun olduğu belirtiliyordu. Bilindiği üzere Matbuat ve İstihbarat Dairesi müdüriyetinin teşkilinden sonra başına Ahmed Ağaoğlu tayin edilmişti. Mersin İstihbarat Müdüriyetinin normal posta yoluyla gönderdiği Hakimiyet-i Milliye, Yeni Gün, Doğru Yol gibi gazetelerin bazılarında sözü edilen Mersin şubesinin damgalarının bulunduğu belirtiliyordu⁴⁷. Ayrıca İshak Naili Bey'in de Abdulaziz Caviş ile gizli iletişim halinde olduğu belirtiliyordu⁴⁸. Diğer taraftan Mısır ile ilgili Hakimiyet-i Milliye'de çıkan “*Mısır Şark Konferansı'nda bulunacak mı?*” başlıklı bir haberin Anadolu Ajansı kaynaklı olduğu ve mahrecinin de Mersin olduğu görülmektedir⁴⁹. Mısır hakkındaki bilgilerin Mersin aracılığıyla edinildiğini hatta bu bilgilerin bir kısmının Avrupa'daki milliyetçi Mısırlıların faaliyetleri ile ilgili olduğunu görülmektedir. Öyle ki, Mısırlı milliyetçilerinin Almanya'da 17 Eylül 1922'de yaptıkları kongrede 22 maddeden oluşan Mısır ile ilgili kararlarına yer verilebiliyordu. Mersin kaynaklı bu habere göre Berlin'de toplanan kongre 28 Şubat 1922'de kazanılan bağımsızlığın gerekleri olan istekleri ortaya koyuyordu⁵⁰.

⁴⁵ TNA, FO 141/514/2, 23 Nisan 1923.

⁴⁶ TNA, FO 141/514/2, 10 Şubat 1923.

⁴⁷ Bu faaliyet arşiv kayıtlarından da net şekilde görülmektedir. “*Amal-ı Milliye'yi doğru anlatabilmek amacıyla*” Anadolu basınından nüshaların İzmit, Beyrut ve İskenderiye'ye gönderilmesine karar verilmişti. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 30.10.0.0/86.566.2, 10 Mart 1337 (10 March 1921)'den aktaran: Ü.Gülsüm Polat, “Changes in state-society relations from the First World War to the National Independence Struggle (1914-1923)”, *Turkish Historical Review* 3 (2012), p. 26. pp.19–41

⁴⁸ TNA, FO 141/514/2, 10 Şubat 1923.

⁴⁹ “İslam Memleketlerinde”, *Hakimiyet-i Milliye*, 29 Teşrin-i evvel 1922.

⁵⁰ “Mısır ve İstiklal”, *Hakimiye-i Milliye*, 6 Teşrin-i sani 1922.

Bir diğerk Türk ajanı olan Binbaşı Ali Rıza Bey'in yedi ay evvel Halep'ten Filistin ve Mısır'a ulaşmak üzere geçtiğı öğrenilmişti. Halep'te iken eski bir ahababı olan İngiliz muhbiri ile görüşen Ali Rıza Bey hakkında muhbirin verdiğı bilgilere göre özel sohbetleri sırasında Ali Rıza Bey kendisinin Ankara tarafından Mısır'da milliyetçileri engellemeye yönelik kişi ve kurumlara karşı faaliyet yürütmekle görevlendirildiğini söylemişti. İngiliz bilgi kaynağına bu Türk ajanı Mısır'da bazı kişilere karşı suikast planlarından söz etmiş ve planlarını gizlemek için Kahire'de bir hayat kadınıyla Cafe Riche yakınlarında bir apartmanda kalacağını bildirmişti. Eski ahababına Prenses Nimet ve Prenses Aynel Hayat'ı tanıdığını söylemişti. Beyrut ve Şam'da bu kişiye yardım edecek Türk ajanların [*"Kemalist ajanlar"*] kimliklerini de bildirmişti. Binbaşı Ali Rıza Bey'e dair son alınan haber onun Filistin ve Mısır'a giriş için gerekli İngiliz vizesine sahip Suriye pasaportu ve tespit edilemeyen başka bir isimle Şam'da bulunduğu şeklindeydi. Yakışıklı, esmer, ortadan uzun boylu, iri-yarı, geniş omuzlu, büyük kara gözlü, gür siyah saçlı ve Kayzer sitili siyah bıyıklı 30 yaşlarında olan Binbaşı Ali Rıza Bey hakkında İngiliz muhbirinin verdiğini bilgilerin Kahire'den tetkik edilmesi isteniyordu⁵¹.

Mısır milliyetçiliğinin önemli ismi ve bu akım karşısında devam eden İngiliz mücadelesinin sıklıkla karşı karşıya geldiğı Abdulaziz Caviş'in Ankara Hükümeti'nin Mısır'a gönderilen şüpheli ajanlarla ilgili istihbarat faaliyetleri sırasında da İngilizlerin karşısına çıkmıştır. Abdulaziz Caviş 1922'de Ankara'ya gelmiş ve Şer'iyye Vekâletine bağılı olarak kurulan Tedkikat ve Telifat-ı İslamiyye Heyeti'nin reisliğine getirilmişti. Alınan habere göre Caviş "*Cemiyet-ül İslam*" lehinde Mısır'da propaganda yapmak amacıyla Aksaraylı [İstanbul] Hacı İbrahim Bey'i Mısır'a göndermişti ve bu kişinin birkaç gün içerisinde İskenderiye'ye ulaşacağı tahmin ediliyordu⁵². Birkaç gün sonra Aksaraylı Hacı İbrahim Bey'in Mısır'a ulaştığı haberi alınmıştı ticari işlerle ilişkili faaliyetleri yanında Abdulaziz Caviş'den propaganda faaliyetleri hakkında özel direktifler aldığı belirtiliyordu⁵³. Ancak birkaç gün sonra İskenderiye'ye bayramdan sonra ulaşacağına dair buradaki tanıdıklarına yazdığı mektup ele geçirildi.

Mısır'daki İngiliz yönetiminin dikkatle takip ettiği ve hakkında bilgi toplamaya çalıştığı "*Kemalist ajanlar*"ın beraberlerinde getirdikleri propaganda malzemeleri arasında Vakit, Tanin, Tevhid-i Efkâr, Peyâmı Sabah gazeteleri yanında "*Türk Ordusu Mısır'da*" isimli bir film de vardı. Bunun dışında Mısır'da beraberinde propaganda filmleri bulunan başka bir isim daha dikkat çekiyordu. Yanında dört filmle geldiğı öğrenilen Robert Cohen'in kimliği İngiliz istihbaratı tarafından tespit edilmişti. İlk Türk hahambaşı olarak

⁵¹ TNA, FO 141/514/2, 31 Ocak 1923.

⁵² TNA, FO 141/514/2, 16 Mart 1923.

⁵³ TNA, FO 141/514/2, 23 Nisan 1923.

bilinen ve Lozan Konferansı sırasında danışman olarak bulunan Haim Nahum'un korumasında olduğu belirtilen Robert Cohen'in beraberinde getirdiği filmler Yunanlılara karşı savunmaları, Refet Paşa'nın İstanbul'a girişini ve eski başhaham Haim Nahum'un Ankara'yı ziyaretlerini gösteriyordu⁵⁴. Tanin, Tevhîd-i Efkâr, Akşam gazetelerinin Refet Paşa'nın direktifi doğrultusunda Falih Rıfkı'nın aracılığıyla Kahire'de el-Ezherli Hafız Efendi ve Hafız Cemal Efendi isimli öğrencilere ulaştırıldığı Arapçaya çevrildikten sonra el-Ahram ve Vadi el-Nil ve diğer milliyetçi gazetelere iletildiği öğrenilmişti. İngiliz istihbaratına bilgiyi veren İstanbul'dan Kahire'ye gelen eski bir görevliydi ve geçmişi hakkında hiçbir şey bilinmediği için verdiği bilginin güvenilirliği şüpheliydi. Ancak yine de "çok gizli" ibareli bu belgenin gözden geçirilmesi Kahire Şehir Polis departmanından isteniyordu⁵⁵.

Tüm bu propaganda faaliyetlerinin de etkisiyle Mısır'da Mustafa Kemal'in popülaritesi İngiliz yönetimi karşısında kazanılan başarının ardından daha da yükseldi ve birçok kahvehane ve dükkânlara posterleri asıldı. Mısır'da "Kemalist" propaganda üzerine İngiliz istihbaratının duyumları ilerleyen süreçte de devam etti. İsimlerinin başında Kemalist ajanlar tabiri bulunan pek çok kişinin hüviyetlerine dair alınan duyumlar paylaşılmaya devam etti. Ancak özellikle Lozan Konferansı'ndan sonra İngiliz yönetiminin kaygıları nerdeyse sona erdi. İngiliz görevlilerin üzerinde durduğu "Kemalist propagandanın" Mısır'daki işleyişine dair duyumlar devam etmesine rağmen⁵⁶ ciddi bir endişe yaratmadı.

Önceliği Misak-ı Milli sınırları içerisinde kalan bölgenin bağımsızlığını kazanmak olan Milli Mücadele'nin Mısır'ı içine alan İslam coğrafyasında yarattığı pozitif etki İngiliz yönetiminin korktuğu Mısır'ın istiklal isteğinde ne kadar etkili oldu bunu net biçimde ortaya koymak mümkün görünmemektedir. Propagandanın gizli bir faaliyet olduğu düşünüldüğünde Türk tarafının resmi yazışmalarında bu tip açık görevlendirmelerin hele ki Milli Mücadele'nin silahlı çatışmalarının devam ettiği karmaşa döneminde arşiv kayıtlarına dayalı olarak açıkça görmek kolay değildir. Ancak arşiv kayıtlarından bazıları buna benzer bilgiler içermektedir. Mısır'ın içinde bulunduğu durum ilginç raporlara eklenmiş birkaç cümleyle Milli Mücadele kadrolarının politikaları hakkında fikir vermektedir. 15 Nisan 1336 tarihinde Burdur'dan Kalem Reisi İsmail Bey'den gelen bir yazıda Mısır'da Lord Milner Raporunda yapılan gösterilerin önemsiz ve küçümsenerek betimlenmesine rağmen Mısır'daki istiklal isteklerini dile getiren gösterilerin hadisesiz olmadığını ve en az elli bin kişinin katılımıyla gerçekleştiğinin öğrenildiğine değiniliyordu. Hizb-i Vatani Partisi'nin İngilizlerle alışverişe ve İngiliz bankaları ile ticari münasebeti men

⁵⁴ TNA, FO 141/514/2, 4 Mayıs 1923.

⁵⁵ TNA, FO 141/505/4, 23 Ocak 1923.

⁵⁶ 1926 yılı şubat ayına kadar benzer yazışmalar yapıldı. Bkz: TNA, FO 141/505/4.

ettiği bildiriliyordu. Raporun son cümlesinde ilginç bir bilgi dikkat çekiyordu: “*Ecnebilere karşı Suriye’de Araplarla tevhid-i harekete Mustafa Kemal Paşa muvafakat etmiştir.*”⁵⁷. Türk Hükümeti ile Suriye’deki Faysal Hükümeti arasında Şam doğumlu bir Türk olan Yahya Hayati Bey’in önemli bir kontak isim olduğu ve Mustafa Kemal’in Faysal nezdinde Yahya Hayati Bey ile ilişki kurulmasına sıcak baktığı bilinmektedir⁵⁸. Ancak Yahya Hayati Bey bu görevde yalnız değildi beraberindeki kişilerin isimleri ve geçmişleri İngiliz istihbaratı tarafından tespit edilmişti⁵⁹.

Sonuç ve Değerlendirme

Osmanlı Devleti’nin I. Dünya Savaşı sonunda tasfiye edilmesi süreci Anadolu’da Milli Mücadele’nin başlamasıyla farklı bir aşamaya girmişti. Bu sürecin farklı cepheleri bir çok çalışmanın konusu olmuşsa da özellikle de Milli Mücadele’nin yaşandığı dönemde Anadolu hareketini yöneten Mustafa Kemal ve ekibinin Mısır ile ne türden bir bağlantı kurduğu muallak kalmıştır. Genel kabul Milli Mücadele yıllarında Anadolu’nun yabancı işgallerinden kurtarılması sürecinde Mısır ile açık diplomatik ilişkilerin yürütülmediği yönündedir. Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşundan sonraki süreç daha açık olumlu-olumsuz gelişmeler şeklinde gelişmişse de Milli Mücadele yıllarının sıkıntılı günlerinde Osmanlı periferisi olan Mısır ile ilişkilerin nasıl şekillendiğini ortaya koymak güçleşmiştir. Özellikle bu ilişkilerin belgelere dayalı olarak ortaya konulması zordur. Aynı dönemde Mısır’da İngiliz karşıtı mücadelenin yürütülmesi nedeniyle ilişkilerin detayının iki tarafı da dikkatle izleyen İngiliz belgelerinde görmek daha kolay görünmekle beraber dikkatle incelemeyi gerektirmektedir. İngiliz istihbaratına yansıyan bilgilere bakılırsa Mısır’daki Milli Mücadele’ye silah ve cephaneye temininde bazı Türklerin isimleri karışıyordu. Ayrıca Anadolu’daki Milli Mücadele’nin Mısır’da sempatiyle karşılandığı görülmekteydi. Mısır’da “*Kemalist propaganda*”nın tesirlerinin İngiliz varlığını ne denli etkileyebileceği açık olmadığından sıkı şekilde takip edilmekteydi. Genel olarak değerlendirilecek olursa Mustafa Kemal’in liderliğini yaptığı Milli Mücadele Mısır’da sempati ile karşılanmış ve Arap dünyasında işgal karşıtı duyguların bir dışa vurumu olarak sembolleşmiştir. Ancak İngiliz karşıtı eylemlerin altyapısında İngilizlerin “*Kemalist ajanlar*” dediği Türk görevli veyahut destekçilerinin büyük bir tesiri olamamıştır. Ancak Türk yetkililer Mısır üzerinde etki etme istek ve gayretlerinden vazgeçmemişlerdir. Öyle ki, laiklik ilkesinin Türk anayasasına girmesinin ardından genel olarak Arap dünyasında Türkiye aleyhinde oluşan olumsuz havanın kırılabilmesi için Türk Dışişleri’nin desteği ile Mısır’da

⁵⁷ Genelkurmay Başkanlığı Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Dairesi Arşivi (ATASE), İstiklal Harbi Kataloğu, (İSH), 336/7.

⁵⁸ Aptülahaht Akşin, *Atatürk’ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi*, Ankara 1991, s.207-208.

⁵⁹ Bu istihbarat raporunda Şam’da “Kemalist Gizli Cemiyeti İstikbal’in” Şam’da Yahya Hayati bey dışında 12 üyesi daha olduğu tespit edilmişti: TNA, FO 141/505/4, 9 Ağustos 1921.

kurulan el Muhadene et-Türkiyye el Arabiyye Cemiyeti (Türk-Arap Muhadeneti Cemiyeti) aracılığıyla 1937-1938 yıllarında basılmış olması muhtemel bir risale neşredilmiştir. Risalenin önsözünde laikliği bahane ederek Arap ülkelerinde Türkiye aleyhinde yapılan propagandalara ki bunlar çoğunlukla Türkiye'nin nüfuzundan çekinen manda idarelerince yapılıyordu, bir cevap verilmek istenmiş ve laikliğin dinsizlik olmadığı Osmanlıca ve Arapça olarak anlatılmaya çalışılmıştır⁶⁰.

KAYNAKÇA

ARŞİVLER:

1- The National Archives- Kew/London

FO, 141/514/2.

FO 141/505/4

2- Genelkurmay Başkanlığı Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Dairesi Arşivi (ATASE), İSH, 336/7.

DİĞER KAYNAKLAR

AKŞİN, Aptülahat, *Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi*, Ankara 1991, s.207-208.

“Anti- Nationalists Lose Ground and Guns, Mustapha Kemal’s Plan”, *The Manchester Guardian*, 21 Nisan 1920.

“Armenian and Greeks in Peril from Turkish Drive, Allies Warships to Protect Christians”, *The Manchester Guardian*, 22 Nisan 1920.

“Beyrutlu Müslümanların Sevinci”, *Hakimiyet-i Milliye*, 19 Eylül 1922.

“Bütün Mısır Ayak Üzerinde”, *Hakimiyet-i Milliye*, 4 Kasım 1922.

CİVELEK, Yakup, “Osmanlı Döneminde Arap Gazetelerinin Osmanlı Devleti’ne Karşı Tutumları”, *XV. Türk Tarih Kongresi*, Ankara: 11-15 Eylül 2006, Bildiriler Kitabı 4. Cilt-1. Kısım, Ankara 2011, ss. 1202-1238.

DEEB, Marius, *Party Politics in Egypt: the Wafd&its Rivals 1919-39*, Ithaca Press, London 1979.

“Ex Turk Envoy to U.S Proposes a New Program- Wants Turks to Choose Nation to Rule”, *Chicago Daily Tribune*, 11 Ocak 1920.

“Feeling in Egypt”, *The Manchester Guardian*, 6 Kasım 1922.

GOLDSCHMİTDT, Arthur, *Modern Egypt, The Formation of a National State*, Hutchinson Press, London, Melbourne, Auckland, Johannesburg, 1988.

“Hindistan da Sevinç İçinde”, *Hakimiyet-i Milliye*, 13 Eylül 1922.

“İslam Memleketlerinde”, *Hakimiyet-i Milliye*, 29 Teşrin-i evvel 1922.

“Kemal and Soviet Plan Free Islam”, *The New York Times*, 25 Kasım 1920.

KURŞUN Zekeriya, Türkiye’de Laikliğin Kabulü ve Arap Dünyası, Avrasya Dosyası, İlkbahar 2000, ss.47-59.

MANSFIELD, Peter, *The British in Egypt*, Weidenfeld and Nicolson, London bty.

“Mısır bir Heyet Gönderiyor”, *Hakimiyet-i Milliye*, 6 Teşrin-i evvel 1922.

“Mısır Sevinç İçerisinde Yüzüyor”, *Hakimiyet-i Milliye*, 20 Eylül 1922.

“Mısır ve İstiklal”, *Hakimiyet-i Milliye*, 6 Teşrin-i sani 1922.

“Mısır Vekai Ehemmiyet Kesb ediyor”, *Hakimiyet-i Milliye*, 3 Kasım 1922,

“Mısır’da Vaziyet Çok Gergindir”, *Hakimiyet-i Milliye*, 2 Kasım 1922.

POLAT, Ü. Gülsüm, *Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı Devleti’nin Mısır’a Yönelik*

⁶⁰ Zekeriya Kurşun, Türkiye’de Laikliğin Kabulü ve Arap Dünyası, Avrasya Dosyası, İlkbahar 2000, s.47-59.

Strateji ve Faaliyetleri, Gazi Ünv. Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora tezi, Ankara 2011.

POLAT, Ü.Gülsüm, “Changes in state-society relations from the First World War to the National Independence Struggle (1914-1923)”, *Turkish Historical Review* 3 (2012), p. 26. pp.19–41

REİD, Donald M., “Political Assassination in Egypt, 1910-1954” , *The International Journal of African Historical Studies*, Vol. 15, No. 4 (1982).

SETON, M. WILLIAMS V, *A Short History of Egypt*, The Rupicon Press, London 1989.

ŞİMŞİR, Bilal, *Doğunun Kahramanı Atatürk*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1999.

ŞİMŞİR, Bilal, *İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919-1938)*, C.I, Ankara 1992.

“Turkish Nationalist Recovery”, *The Manchester Guardian*, 10 Ekim 1919.

YILMAZ, Mehmet Serhat, “Mısır Basınında Milli Mücadele Dönemi Türk-Sovyet İlişkileri (1919-1923)”, 38. *ICANAS Bildirileri III*. Cilt, Ankara 2011, ss.1555-1572